

ИСТОРИЈА И АРХИТЕКТУРА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У БРОДЦУ КОД БИЈЕЉИНЕ (1882–1884)

Анстракт: У овом се раду говори о историји и архитектури српске православне цркве Св. архангела Михаила у Бродцу код Бијељине, која је саграђена 1884. године. Посебно занимљиво својство овог храма су два звоника на главном pročелу. Квалитетна структура и техника градње, величина и пространост, указују на вјерску заједницу добро организовану за њену изградњу. Спољашњост ове неокласичне масивне грађевине представља класичну савршеност својим чистим, елегантним линијама и редукованом архитектонском декорацијом. Својим духовним, историјским, умјетничким, архитектонским и друштвеним значајем, црква представља јединствено и репрезентативно умјетничко остварење. Налази се на Привременој листи националних споменика Босне и Херцеговине.

Кључне ријечи: српска православна црква, Бродац, два звоника, историја, архитектура, аустроугарски период.

Увод

Српска православна црква Св. архангела Михаила у селу Бродац код Бијељине представља вриједно архитектонско остварење, неочекивано монументално за тако мало насеље, а изнад свега посве неуобичајено у типологији српскоправославних храмова. Све су то били разлози одређења за истраживање њене историје и архитектонско-стилске анализе, који су предмет овога рада.

Како разматрању сваке архитектонске појаве треба претходити познавање општег друштвеног и историјског оквира, којим су дубоко условљене архитектонске концепције и умјетничке експресије, историја градње цркве у Бродцу и њена архитектонско-стилска анализа дају се у широј перспективи ових сложених узрочно-посљедичних односа.

1. Историја градње цркве

Много прије него што је 1884. године изграђена садашња црква Св. архангела Михаила, село Бродац је имало своју цркву. С обзиром на то да је стари летопис ове цркве уништен у Другом свјетском рату, "Летопис српске православне парохије бродачке у Броцу", који се води од 1. јануара 1955. године.¹ преноси основне податке о црквама грађеним у турско доба из летописа основне школе у Броцу, аутора Душана Баранина (1903–1878), који је учитељ у овој школи био 1927–1934. године.² Како су реалистичка проза, а нарочито историјски романи и романсиране биографије књижевника и публицисте Душана Баранина резултат његовог систематског проучавања личности и догађаја из историје српског народа,³ ови се подаци могу сматрати поузданим и вјеродостојним.

Слиједом ових извора, записано је: "Стара црква у Броцу налазила се у пољу Горњег Броца на земљишту Милановића-Танасића, између Броца и Карина Пута. Била је од дрвета (дрвена) од дасака брвана и шиндром покривена. Дуга 6 м а широка четири метра. Саграђена је око 1750. год. а изгорела око 1788. Турци је запалили".⁴ Према наводу са званичног сајта Епархије зворничко-тузланске, ова локација цркве била је 1,5 километар југозападно од данашњег храма.⁵

Народ је убрзо сакупио дрвну грађу за своју нову цркву, али је настала расправа око локације за њену изградњу. Села Бродац Горњи и Бродац Доњи тражили су да се црква изгради на старом црквишту, док су сусједна села Балатун, Међаши и Трњаци тражила да то буде данашња локација цркве, што је на крају и одлучено као географски најповољније за сва парохији припадајућа села.

Земљиште површине осам хектара даровао је Авди-бег Салиховић из Тузле,⁶ како би се ту изградиле црква, школа и гостионица, од које ће се црква

¹ За увид у Летопис и укупну отвореност за сарадњу најсрдачније се захваљујем протојереју ставрофору господину Србиславу Топаловићу, свештенику Бродачке парохије.

² Несторовић, Школа знаменитих учитеља и ђака

³ Душан Баранин – Сабрана дела у 15 књига, "Вук Карацић", Београд 1969. Био је не само поштован као учитељ већ и због свог културног рада међу становништвом овог села, у којем је основао аматерску позоришну групу, која је, с представама по дјелима Петра Кочића и других српских аутора, гостовала и у Бијељини, селима Семберије и у сусједној Мачви.

⁴ Летопис, стр. 1.

⁵ <http://www.eparhijazt.com/sr/60.brodacka.html/>

⁶ Није била ријеткост да бегови поклањају земљиште за цркву. Тако је Црква у Бијељини, посвећена светом Георгију, подигнута 1867. године као најстарија православна црква у овом граду. Земљиште за њену градњу, према народном предању, поклонила је Ханумица Османбеговић. Земљиште за цркву у Бијељинском селу Црњелово 1889. године поклонили су Хилмибег Шахинпашић и Омер бег Салихбеговић. (Нова православна црква, Сарајевски лист, бр. 96 од 14.8.1889. Мали вјесник)

уздржавати.⁷ Нова, солидно грађена дрвена црква, покривена шиндром дужине 8 и ширине 5 метара, саграђена је 1790. године поред главног пута, недалеко од сеоског гробља. Црква је била духовно, друштвено и културно средиште становника цијеле парохије.

Слика 1. Комплекс цркве у Бродцу.
Сасвим лијево је спомен-плоча подигнута на мјесту старе дрвене цркве.

Ову цркву су у Првом српско-турском рату (1876–1877),⁸ у којем су и Семберци узели учешћа, Турци запалили 1876. године,⁹ као и многе српске куће, које су биле дрвене и плетаре (куће чији су зидови исплетени од прућа, а затим облијепљени блатом).¹⁰ На мјесту гдје се налазила, у порти садашње цркве, народ Бродца кроз дугу историју потврђене високе културне и националне свјести, подигао је 1991. године спомен-плочу (Сл. 1) како би сачувао сјећање на своју стару цркву, али и на кнеза Иву Кнежевића, који је управо у порти ове цркве с народом договарао откуп српског робља, о чему је Филип Вишњић (1767–1834), један од најпознатијих српских гуслара, спјевао пјесму "Кнез Иво Кнежевић". На спомен-плочи је натпис:

На овом мјесту била је црква коју су Турци 1876. г. порушили. Пред њом је велики добротвор и борац за српска народна права кнез Иво од Семберије (1760–1840) одржао 1806. г. збор да би се са народом договорио како да се што боље поступи са робљем из Добрића (Мачва) које је злогласни Кулин капетан заробио, а кнез Иво од њега са великом муком откупио и ослободио. О

⁷ Летопис, стр. 3.

⁸ Екмечић, стр. 447–526.

⁹ Поп Радован Јовановић је из цркве "однео и својој жени на чување оставио" крстове и најпрече црквене ствари. (Летопис, стр. 3)

¹⁰ Куће од опеке и камена имали су само бегови на беглуцима, гдје су им били конаци.

томе се казује и у пјесми народног пјесника Ф. Вишњића: "Опет Иво Србље сакупио, пред Бродачку, пред Бијелу цркву".¹¹

Око ове цркве било је гробље, које је изградњом садашње цркве пренесено на ново бродачко гробље. Неки надгробни споменици су уграђени у темеље цркве, а двије спомен плоче остале су видљиве у пронаосу цркве (Сл. 2). Поред тога, накнадно су пронађене двије надгробне плоче,¹² које су сачуване и данас прислоњене уз надгробни споменик Тешановић Ристе Миљана, свештеника старе и првог свештеника нове цркве, који је преминуо 1900. године и у порти цркве сахрањен.

Слика 2. Надгробне спомен-плоче уграђене у под пронаоса.
На лијевој је читљива 1870. као година смрти пок. Јована.

Свједочанство о карактеристикама и изгледу ове црквице, те о положају и намјени објеката у њеној близини налазимо у Лџетопису:

"Пошто у близини овог мјеста нема камена за зидање, а за прављење цигле није се тада ни знало у овом крају, поменута црква била је направљена од дрвене хростове грађе и то тако да је сва била склопљена... Изглед јој је био обичне куће, јер није имала торња. Пред вратима са западне стране био је пове-

¹¹ О овом важном историјском догађају Владимир Ћоровић (2001) је записао: "Најтежи положај имала је 1806. год. Мачва. Турци су већ крајем 1805. год. били искупили око Дрине преко 20.000 војника. Од почетка 1806. год. учестали су турски напади. Робљена су и паљена многа села. Тако је пред Ђурђев-дан упао Кулин капетан у јадарско село Добрић, па је у њему побио 74 човека, а одвео на 300 глава робља, већином женског. С великим напором својим и својих људи откупио је и ослободио то робље Иво Кнежевић, кнез босанске Семберије".

¹² На једној плочи може се разазнати 1868. као година смрти покојника.

лики тријем-веранда... У непосредној близини те цркве, с леве стране, била је школа, коју су Турци заједно са црквом запалили поменутој године. И она је била саграђена од истог материјала као и црква.

Недалеко од цркве и школе а на југозападној страни био је један чардачић, т.ј. врло мала зграда на спрат у којој су обитавали турски жандарми за време црквених зборова.

Те три зграде биле су једине на поменутом месту, које је било удаљено од околних села".¹³

Након завршетка рата 1877. и султанове наредбе беговима да се сви Срби могу слободно вратити кућама, ратни добровољци и породице избјегле у Србију враћају се у Бродац и почиње обнова разореног села. "Виђенији људи овога краја"¹⁴ одлучише да се црквена биртија претвори привремено у цркву, док боље године не дозволе народу да подигне себи богомољу".¹⁵

Када је тешко и немирно доба турске владавине 1878. замијенила нова ера аустроугарске управе у Босни и Херцеговини, која је донијела европски правни поредак и сигурност живота и имовине, обрадовало се и становништво овог краја. Послије пада Брчког и одступања главнине турске војске из Бијељине према Зворнику, не наилазећи ни на какав отпор, аустроугарска војска је мирно ушла у град 20. септембра 1878. године. Делегација Бијељине, на челу с градским начелником, дошла је да поздрави окупационе трупе,¹⁶ које су логорувале на Обријежу изнад Бијељине.¹⁷ Могуће је да је ова одмах исказана лојалност Монархији имала за посљедицу благонаклон однос нове власти, који се манифестовао и на пољу изградње монументалне цркве у Бродцу.

У међувремену, "направљена је 1879. године од дрвеног материјала – шеперуша – зграда, која и данас и ако у врло трошном стању служи као парохијски стан".¹⁸ Зграда је служила и за цркву и за школу непуну годину дана. "Сасвим је разумљиво да она није могла ни издалека задовољити потребе цркве и школе јер је била премалена – 10 метара дугачка а шест широка."¹⁹ Зато је у зиму 1879/80. одлучено да се сагради још једна, мања зграда (дужине седам, а ширине нешто више од три метра), која је служила само за потребе цркве све до освећења данашње цркве 1884. године. Тада је ова стара црквица пренесена у новоотворено бродачко гробље, гдје је служила као гробљанска капела. У

¹³ Летопис, стр. 13–14.

¹⁴ Овдје се мисли на угледне домаћине села која су тада припадала Парохији Бродац: Балатун, Међаши, Трњаци, Даздарево, Тријешница, Батковић, Остојићево, Горњи Бродац, доњи Бродац и Велино Село. Како Дворови и Црњелово још нису имали цркву, у Бродац је долазило и њихово становништво, због страха од Турака, иако им је Црква св. Георгија у Бијељини била ближа.

¹⁵ Летопис, стр. 5.

¹⁶ Божић, 2015, стр. 153.

¹⁷ Летопис, стр. 5.

¹⁸ Летопис, стр. 18.

¹⁹ Летопис, стр. 19.

тешким приликама током Првог свјетског рата дрвена грађа ове тада већ сасвим трошне грађевине послужила је исељеницима за огрев.²⁰

Акцију за изградњу нове цркве покренули су 1880. године угледни домаћини села Бродачке парохије. Тадашњи предстојник Бијељинског котара, "брат Хрват, Фрањо Плентај (...) лично дође у Бродац и у бродачкој општини сазове и сакупи све кнезове из бродачке општине и посаветује се са њима како да отпочну зидати цркву. Нареди им да код народа пораде за добровољне прилоге и тако дигну себи цркву".²¹ Ангажован на овом послу, долазио је у више наврата, па је сакупљање прилога почело 1881. године. Добровољни прилози били су пшеница, јечам, кукуруз и стока, коју би домаћини уписали уз обавезу да је хране годину дана. "Тако се накупило доста одрасле стоке и продало за добре паре",²² па је 1882. године започела изградња Цркве Св. архангела Михаила, којем су биле посвећене и раније, дрвене, цркве.

Године 1883. изабран је нови Одбор за градњу цркве.²³ Да је градња добро напредовала, говори запис да су убрзо постављени крстови на звонике, а звона, наручена у ливници у Шопроњу, подигнута у јесен исте, 1883. године.²⁴ У дијелу Летописа који је потписао свештеник Михаило Јовановић, наводи се да су многи домаћини због пословних веза одлазили чак у Беч а нарочито у Шопроњ, па је "у културном и у просветном правцу далеко био одмакао од осталог живља овог среза".²⁵

Према Летопису, цар Фрањо Јосип даровао је 1.000 форинти прилога и још неке ствари за црквене потребе.²⁶ У вијести коју је објавио званични "Сарајевски лист" у чланку "Сјајни дарови православним црквама", наведено је: "Његово ц. и кр. Апостолско Величанство Цесар и краљ благоизволео је премилостиво подарити" неколико православних цркава, међу којима и цркву у Броцу "по једном цјелокупном збирком црквених књига, одежда и утвари што је нужно за богослужење". Укупна вриједност овог царевог дара износила је 20.000 фор.²⁷

²⁰ Летопис, стр. 31.

²¹ Летопис, стр. 6.

²² Летопис, стр. 6.

²³ Предсједник Стјепан Шкорић из Балатуна, потпредсједник Станислав Крстић из Горњег Бродца, а као чланови Живан Попадић из Међаша, Лазар Ошачковић из Трњака, Никола Митровић из Доњег Бродца, Мићо Матковић из Остојићева, Стајо Ристић из Тријешнице, Петар Ковачевић из Велина Села, Милан Малић из Даздарева. Од свештеника су били: Радован Јовановић из Велина Села, Стеван Томић из Балатуна, Ристо Тешановић из Међаша и Васо Поповић из Батковића (Летопис, стр. 7).

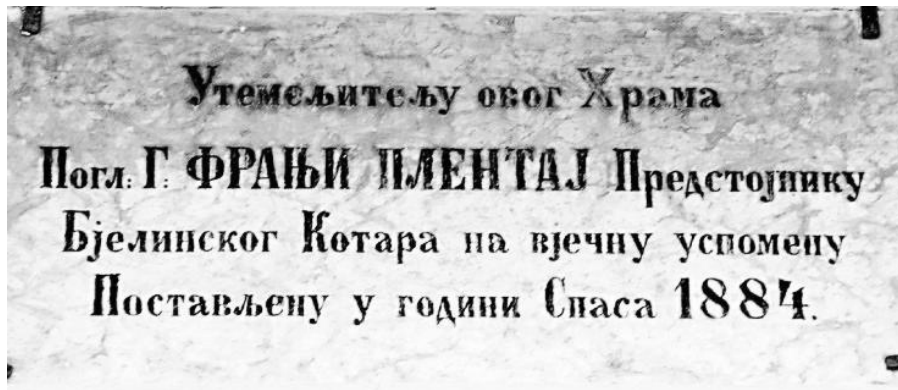
²⁴ Летопис, стр. 22.

²⁵ Летопис, стр. 16–17.

²⁶ Летопис, стр. 22.

²⁷ Сарајевски лист, бр. 45 од 24.4.1885. Мали вјесник.

Цркву је 12. јула 1884, на Петровдан, освештао митрополит зворничко-тузлански Дионисије,²⁸ уз присуство великог броја вјерника и црквеног пјевачког друштва из Сремске Митровице. С прилогом од 500 фор. освећењу је кумовао тадашњи цивилни адлатус²⁹ у Босни и Херцеговини, барон Федор Николић од Рудне.³⁰

Слика 3. Спомен-плоча Фрањи Плентају, постављена 1884. изнад улазног портала цркве

Интересантан је и овај запис Летописа:

"Због тога што су се много аустријске власти о градњи ове цркве ангажовале, владика Дионисије био је хладан при градњи цркве. Освећење је извршио у великом нерасположењу. Изгледа да је то његово нерасположење било

²⁸ Митрополит Дионисије II Илијевић (1865–1891) је био митрополит зворничко-тузлански 1865–1868. и 1873–1891. У времену између, био је сарајевски митрополит. Цар Фрањо Јосип, с правом постављања и смјењивања митрополита добијеним Конвенцијом 1880, што је раније било овлашћење патријарха, смијенио је митрополита Дионисија 24. маја 1891. и министра Калаја овластио да ову његову одлуку спроведе (Маџар, стр. 57). Био је то посљедњи епископ фанариот (иако не Грк, него Бугарин), на које се српски народ и ниже свештенство жалило и тражило да их се замијени домаћим људима (Маџар, 48), како због чињенице да нису домаћи људи тако и због бројних других замјерки на њихов однос и рад.

²⁹ Земаљску владу Босне и Херцеговине, са сједиштем у Сарајеву, која је званично са радом почела 1. јануара 1879. године, сачињавали су земаљски поглавар, цивилни адлатус и шефови, у почетку, три владина одјељења. Иако је међу њима формално први у хијерахији био земаљски поглавар, радом Земаљске владе заправо је руководио цивилни адлатус, непосредно потчињен заједничком министру финансија.

³⁰ Барон Теодор (Федор) Николић (1836–1903), Србин из Угарске, био је цивилни адлатус од 15.7.1882. до 27.10.1886. (Божић, 2001, 104). Његов отац Јован Николић био је земљопосједник којем је цар титулу барона додијелио 1854. године, а његова мајка Јелисавета – Савка била је кћерка кнеза Милоша Обреновића. Били су посједници великих имања у Банату и Румунији. Атрибут "од Рудне" и потиче од имена њиховог породичног имања у селу Рудна (данас у Румунији). У цјелости о трошку барона Федора Николића саграђена је 1886. године западноевропски конципована црква Богословије у Рељеву, код Сарајева, у којој је по властитој жељи сахрањен митрополит дабробосански Ђорђе Николајевић. (Божић, 2001, стр. 96–97)

повод да забрани митровачком певачком друштву одговарање на литургију иако је то друштво добровољно дошло да суделује тој свечаности. Претпоставља се да је владика Дионисије био много љут и због тога што су у прочељу цркве постављене двије мермерне плоче, једна као што је споменуто из захвалности према Плентају, а друга као споменица цару Фрањи Јосифу I, у којој је поред царевог имена наведено име Барона Апела поглавара Босне и Теодора Николића, грађанског доглавника³¹, а међу тим није нигде споменуто име владичино а ни имена свештеника ни осталих истакнутих људи који су много жртвовали се при изградњи цркве".³²

Да је било разлога за незадовољство владике Дионисија, говори и навод у летопису свештеника Михаила Јовановића, да су народне вође које су руководиле тим замашним послом изградње цркве, основне школе и народне гостионице "понекад затражили интервенцију управне власти нарочито при довозу материјала из мјеста која су се налазила удаљена од Броца десетине километара".³³ Такође је наведено да се тадашњи котарски предстојник Фрањо Плентај радо "одазвао молби поменутих вођа те је несебично почео водити и главну ријеч при изградњи поменутих објеката". Тако је из сакупљеног материјала најприје направљена народна гостионица 1881, а школска зграда 1882. У наставку Љетописа налазимо и ове веома значајне податке:

"Школа је направљена са двије учионице и станом за ожењеног учитеља као и још неким просторијама у њој... Црква је довршена 1884. год. те тако уплевши се речени котарски предстојник у послове око изградње поменутих зграда спонтано а можда не планом преузео је главну и одлучујућу улогу у цијелој тој ствари.

То му је омогућило да без ичијег приговора преселивши школу из старе и врло неподесне зграде у нову у ту сврху подигнуту исту школу прогласи државном, а у згради бивше српске школе смјести општински уред. Ето од тога дана престаје у Броцу постојање српске школе³⁴ која је и под турском владавином постојала дуги низ година.³⁵

Да ли је тако морало бити?", пита се на крају ове забиљешке у Љетопису свештеник Јовановић.³⁶

Црква је и у овом периоду имала не само вјерску него и националну, културну и просвјетну улогу на ширем простору парохије, као активно духовно средиште у пуном смислу ријечи. С почетком Првог свјетског рата, када су све-

³¹ Други назив за цивилног адлатуса

³² Летопис, стр. 23.

³³ Летопис, стр. 31.

³⁴ У школској години 1886/87. ова школа је у званичној владиној евиденцији наведена први пут као државна основна школа. (Папић, стр. 46)

³⁵ Црквена општина је из властитих средстава отворила своју прву Српску женску основну школу, чије је учитеље плаћала и школу у цјелости издржавала. (Летопис, стр. 7–8).

³⁶ Летопис, стр. 32.

штеници овог краја с најугледнијим домаћинима похапшени због њиховог одређења за уједињење са Србијом, дошло је до застоја у раду Црквене општине све до њиховог повратка 1916. године. За војне потребе су 20. јануара 1917. године скинута сва четири црквена звона, па се у наредних десет година молитва оглашавала клепалом.³⁷ Године 1927. Црквена општина Бродац наручила је нова четири црквена звона, у истој ливници у Шопруну која је израдила и првобитна.³⁸ Набавку звона у вриједности тадашњих 120.000 динара³⁹ финансирани су Црква и народ. У ту сврху формиран је петнаесточлани одбор на челу с предсједником Цвијетином Томићем из Трњака и потпредсједником Стјепаном Шкорићем из Балатуна, а свештеници су били Михајло Јовановић из парохије Велина Села и Стеван Поповић из Парохије Међаши, који су и осветили звона. Кум првог великог звона био је Војо Милановић из Горњег Бродца, који је даровао 500 динара, по колико су даровали и кум другог звона Вршић из Балатуна и кум трећег звона Лука Павловић из Карина Пута. Кум четвртог звона, Милан Станчић из Дворова, даровао је 200 динара.⁴⁰

До национализације извршене након Првог свјетског рата, црквену имовину су чинили: "земља у укупној површини од 80 дунума: црква и порта 9 дунума, воћњак 14 дунума, ораница Селиште 3 дунума, ораница код гробља 5 дунума, авлија са баштом пароха међашког 3,5 дунума, авлија и башта пароха бродачког 3 дунума, Јасеник, шума храстова и јасења старог преко 105 година 6 дунума, шуме врбљак бара мочвара 7 дунума, пашњака 7 дунума, авлија и башта кафанска 2 дунума, авлија и башта женске школе 2 дунума, гробље у Бродцу 11 дунума, бара око гробља 9 дунума – свега 80 дунума".⁴¹ Поред наведеног, црквену имовину чине "два парохијска стана, шупа за склањање од непогода временских, кафану са шупом"⁴², пекару, стару женску школу".⁴³

У хронологији цркве у Броцу, Љетопис даље наводи да је на Петровдан, 12. јула 1958. освештан "обновљени храм Архангела Михаила и том приликом одликован мјесни парох јереј Боривоје Коронсовац (1954–1958) за његов примеран рад као и залагање за обнову храма". У потпису ове забиљешке је тадашњи епископ зворничко-тузлански Лонгин.⁴⁴

Измјена кровног лима, због дотрајалости и прокишњавања у зони звоника, извршена је јуна 1963. године. Значајна обнова цркве извршена је 1975.

³⁷ Летопис, стр. 9.

³⁸ Могуће да је то била ливница звона Seltenhofer.

³⁹ Те године је вриједност USD била 56,60 динара, односно 10,96 динара за CHF.

⁴⁰ Летопис, стр. 10.

⁴¹ Летопис, стр. 10.

⁴² Локација кафане, на чијем је мјесту данас основна школа, уз порту цркве, дефинисана је у једном запису у Летопису да је 24. фебруара 1976. Црквена општина Бродац, уз сагласност Патријаршије продала зграду кафане са земљиштем у површини од 1.000 м² за 55.000 нових динара Основној школи "Петар Кочић" за изградњу данашње зграде (Летопис, стр. 44).

⁴³ Летопис, стр. 10–11.

⁴⁴ Летопис, стр. 11.

године, на основу уговора склопљеног 1. марта са зидаром Млађеном Цвјетиновићем из Горње Чађавице. Радови на потпуној обнови споља и дјелимичне обнове ентеријера завршени су већ 1. јула исте године, тако да је свечаност освештања обновљене црквене зграде обављена на Петровдан 12. јула 1975. године. Црквену општину Бродац су ови радови стајали тадашњих 12.000.000 старих динара.⁴⁵

Уочи прославе 100-годишњице храма, тадашњи мјесни парох Бојо Р. Стевић са својим члановима одбора одлучио је да се кородирани поцинковани лим кровова замијени данашњим бакарним лимом.⁴⁶ Свечана прослава стотину година од постојања освећења – трносања Храма Св. архангела Михаила одржана је 12. августа 1984. године, о чему свједочи и спомен-плоча постављена у јужној прозорској ниши звоника. Прослава поводом 120 година од изградње цркве и завршетка радова на обнови фасаде, "као и обиљежавање успомене 275. год. првог помена цркве у Броцу и 200 година Првог српског устанка",⁴⁷ уприличена је уочи Петровдана, 10 и 11. јула 2004.

2. Архитектура цркве

Средњоевропски умјетнички правци су били доминатни у српској архитектури Јужне Угарске прве половине 19. вијека. Тек се у другој половини вијека узорички почињу тражити у насљеђу српске средњовјековне државе. За то вријеме, у Србији под турском влашћу, изолованој од стилских токова Европе, градило се углавном у традиционалним обрасцима балканског градитељства, аутохтоним грађевинским материјалима (дрво и ћерпич) и без нарочитих архитектонских и стилских претензија. Остварењем државне самосталности Србије након ослободилачких ратова (1876–1878), млада српска буржоазија привредно јача и у умјетничком смислу се све интензивније повезује са савременим европским кретањима. Овај процес је у Кнежевини Србији започео и 20-их година 19. вијека, када се из војвођанских и славонских српских крајева под Угарском преузимају нови градитељски обрасци и архитектонски модели необарока, а онда и класицизма.

У исто вријеме, под утицајем почетних проучавања старих српских споменика и нове националне културне оријентације, биљежимо још један, иако још увијек недовољно развијен ток инспирисања властитим средњим вијеком. Јер тада још није било домаћих школованих градитеља, па су главнину најзначајнијих објеката у Србији пројектовали страни архитекти школовани у традицији средњоевропског академизма. Тек у задњој четвртини 19. вијека на архитектонску сцену Србије ступају млади домаћи архитекти. Школо-

⁴⁵ Летопис, стр. 40.

⁴⁶ Летопис, стр. 58 (непагинирано)

⁴⁷ Летопис, стр. 77 (непагинирано). Новац за поправку храма прикупљен је од приложника из Парохије, али и са стране.

вани у центрима Монархије, они доносе и различите стилске концепције – од европског академизма, преко романтизма, до националног стила у архитектури, који се као њихова противтежа јавља у клими националне културне оријентације, подстицане и државним законским актима Србије. Као и у Европи, на коју се угледала, у Србији од 1870. доминира заступљеност средњоевропских стилова, од неоренасансе и необарока до неокласицизма.

Неокласицизам, који је у Војводини и осталим крајевима Јужне Угарске афирмисан и под утицајем Доситеја Обрадовића и његових сљедбеника, преноси се најприје на територију Србије, а потом и у Босну и Херцеговину. У овом је контексту Семберија, увијек као и данас у најужој духовној и културној вези са Србијом, црквом у Бродцу, изведеном у строгом академском маниру, показала истовременост с наведеним стилским токовима у архитектури.

Кључне карактеристике бродачке цркве – монументалност и врхунски домет архитектонско-конструктивне и декоративне обраде – посве су неочекиване за једну сеоску цркву. Овдје треба имати у виду да је црква изграђена за само двије године (1882–1884) и на самом почетку аустроугарске управе (1878–1918), када је државни буџет још увијек био врло скроман и примарно усмјерен на хитне и за управу важније потребе у Босни и Херцеговини (жељезнице, пруге), тако да су државна средства за субвенционисање изградње и поправке цркава у земљи била веома мала.⁴⁸ То можемо објаснити несумњивим благонаклоним ставом и подршком аустроугарске власти, о чему свједочи и већ поменути натпис на цркви (Сл. 3) у част бијељинског котарског предстојника Фрање Плентаја, који се, посве неуобичајено, у изградњи цркве лично веома ангажовао. У ситуацији одсуства аутентичних историјских података о извору средстава и висини трошкова за градњу и опремање цркве, можемо с разлогом претпоставити да је народ свих села Бродачке парохије, која је тада била далеко већа него данас, својим прилозима сасвим сигурно поднио највеће материјалне жртве за изградњу свог храма, исказујући тако ријетко висок степен националне и културне свијести и оданости својој Српској православној цркви.

Како у архивима није пронађен пројекат цркве, ауторство за сада остаје отворено питање. Према Љетопису,⁴⁹ градили су је мајстори из сјеверне Италије. Оно што, ипак, са сигурношћу можемо тврдити, у поређењу са другим православним црквама изграђеним у аустроугарском периоду, гдје уочавамо не само мање димензије и једноставнија конструктивна рјешења, него и одсуство умјетничких амбиција, црква у Броцу представља потпуно зрело,

⁴⁸ Поређења ради, треба навести да је габаритима много скромнија римокатоличка Жупна црква у Бијељини, грађена 1886–1887, а звоник започет 1889. и тек 1913. године завршен (Божич, 2017, стр. 120).

⁴⁹ <http://www.eparhijazt.com/sr/60.brodacka.html/>

стилски прочишћено архитектонско рјешење, што сасвим сигурно упућује на академски образованог архитекту.

Црква је репрезентативно здање, у основи лонгитудинално усмјерена у правцу исток-запад. Потпуно је симетрично тлоцртно ријешена. Према строгим канонским прописима, улазни портал је на западној страни. Фланкиран је са два висока торња, у основи квадратна, што је највидљивија особеност ове цркве, јер је ријеткост у општој типологији православних цркава, гдје је на улазној страни, најчешће над нартексом (припратом или пронаосом), само један звоник. Кроз портал се долази у простор припрате просторно дефинисане дрвеним зидовима, над којом је, такође у дрвету, изведена галерија на спрату. Главни простор цркве је широки једнобродни наос (простор у коме су вјерници током службе), који се проширује пред зоном олтара на истоку, формирајући правоугаоне пјевнице. Олтарска апсида је у ширини главног брода, изнутра и споља полукружне тлоцртне форме.

Слика 4. Ентеријер цркве с погледом на подужни свод и ојачавајуће попречне лукове ослоњене на пиластре

У односу на цркве грађене у духу српске средњовјековне архитектуре, која подразумева унутрашње стубове, лукове и сводове, као карактеристичне елементе стереотомски обликованих храмова, овај тип цркве је конструктивно далеко једноставнији и јефтинији, а тиме и прихватљивији у ситуацији хроничне оскудице у новцу. Примјењен је конструктивни систем носивих спољних подужних зидова, који су споља и изнутра ојачани правоугаоним пиластрима на које налијезу четвородијелни ојачавајући лукови – ребра, такође овалног

(елиптичног) подужног свода.⁵⁰ И ово конструктивно рјешење, с примјеном система подужног свода с попречним четвородијелним луковима, сваки правоугаоног попречног пресека, указује на амбиције градитеља цркве. Попречним луковима наос цркве је подијељен у три једнака правоугаона поља – травеја: олтарски, централни и западни (Сл. 4). Олтарски травеј својом сјеверном и јужном страном излази из ширине брода упоље, тако да су ови правоугаони истаји из равни подужних фасада активан фактор динамизирања архитектонског корпуса цркве. На овај начин су у функционалном смислу формиране пјевнице, у потпуности отворене ка централном дијелу цркве.

У спољним зидовима средњег травеја су архитравно ријешени бочни улази у цркву, од којих је онај сјеверни остао до данас сачуван с изворним двокрилним дрвеним вратима. Олтарска апсида је надсвођена полукуполом, која је као и свод ојачана, у овом случају једнодијелним радијалним ребрима једноставног правоугаоног пресека. Свјетлост у наос и олтарски простор продире кроз велике, полукружно завршене прозоре постављене у дубоке зидне нише.

У органској вези са основом, примијењени конструктивни систем се прецизно и досљедно пројцира на фасадама. У најдоњој зони је двостепени снажни сокл као постамент цркве, који завршава једноставном правоугаоном профилацијом, од које креће јединствена зона зидова хоризонтално ритмизована плитким вањским пиластрима. Ови спољашњи и њима одговарајући унутрашњи пиластри стилски су ријешени егзактном интерпретацијом тосканског стилског реда, чије га сведене форме чине најелегантнијим античким редом. Профилације сложених база и капитела су изузетно прецизно изведене. Над капителима је ванредно лијепо профилисан подиони зидни вијенац, који тече цијелим обимом цркве и на истој висини. Над овим вијенцем је надзид и над њим наглашено истурен кровни вијенац лијепо обликоване сложене профилације. Ова три елемента у систему пластичне декорације – спратни вијенац, надзид и кровни вијенац – заправо су вјерна интерпретација гредника тосканског стилског реда и у свему су аналогни архитраву, фризу и вијенцу. Овако прецизна интерпретација античких тосканских профилација даје цркви додатну, ријетку особеност и наглашену архитектонску вриједност.

Затворен волумен и пробрана декорација сведена на примарну архитектонску пластику дају основно обиљежје овом у свему академски конципованом објекту. Монументалност и пластична јасноћа у класицистички устаљеном поретку базирани су на формалној перфекцији и структуралној чврстоћи. И спољне и унутрашње зидне површине одликују се разуђеношћу у изванредно успостављеној хармонији хоризонталних и вертикалних подионих елемената.

⁵⁰ Веома слично конструктивно рјешење има Успенска црква у Панчеву, освећена 1811. године, која такође има два звоника на западној фасади и у пропорцијском смислу је изванредно остварење, које је било узор многим каснијим црквама.

Класично компоноване фасаде, хоризонтално ритмизоване пиластрима којима су закључене ивице зидова, фактор су строге геометријске структуралности кубичне масе храма (Сл. 5). Равна површина зидова између пиластра ријешена је на начин да се плитким фугама изведеним у малтеру опонаша зидање каменом квадрина. Сви оквири прозора, слијепих прозорских ниша у доњој зони звоника, улазног и бочних портала, слиједе исти обликовни третман развијене профилације.

Проширењем западног, предолтарског травеја у простор пјевница, сјеверна и јужна подужна фасада добиле су ванредно добро димензионисане истакне завршене сегментно обликованим тимпаноном, што је све важан фактор атрактивности ових фасада и успјеле ритмизације изузетно добро одмјерених односа конститутивних волумена грађевине.

Слика 5. Јужна фасада

Слика 6. Улазна фасада

Једини, богато профилисан улазни портал на западном прочељу, завршен је полукружним луком са заглавним каменом. Изнад кордон вијенца су три лучно завршена мања прозора, којим се освјетљава галерија хора над припратом. У наредној висинској зони је поменута спомен-плоча Фрањи Плентају, а изнад ње богато профилисани вијенац, као дио континуираног тока кровног вијенца нижег дијела грађевине. Изнад, у пољу између кула звоника, надзид је фланкиран плитким удвојеним пиластрима, међу којима је кружни прозор у квадратном оквиру, Овај надзид, који заправо сакрива забатни зид у зони двоводног крова, завршава лијепо профилисаним античким троугаоним тимпаноном над којим је крст (Сл. 6).

Ова улазна зона је увучена у односу на предњу фасадну раван доње зоне звоника, који маркантно дефинишу наглашено репрезентативно улазно прочеље храма. Сваки звоник има три цјеловито дефинисане висинске зоне, међусобно одијелене вијенцима богате профилације. Све њихове ивице су ојачане удвојеним пиластрима, који се преклапају, што на врло суптилан начин употпуњава њихову наглашену монументалност. Све фасаде звоника закључују троугаони тимпанони, који су у основи прекинути како би оставили простор за црквене сатове. Лимени полигонални кровови звоника рађени су по узору на војвођанске цркве. Ријешени су у три висинске зоне, међусобно одијелене профилисаним вијенцем, а закључују их стреласти шаторасте завршеци над којима су позлаћени крстови.

Еlegantни по себи и у односу према корпусу цркве у цјелини изванредно пропорционисани, звоници су својом *чистоћом и једноставношћу архитектонског израза* највиши вредносни домет и најважнији елемент посебности ове цркве, која је међу малобројним црквама на ширем српском простору са два торња – звоника на главном прочељу.

У цјелини, по својим архитектонским одликама црква Св. архангела Михаила је изузетно лијепих и складних облика и племенитих пропорција. *Строге форме класицизма, чије је извориште антички идеал љепоте, складности и хармоније, главни су фактор високог вредносног домаћаја цркве.*

Веома блиску аналогију цркви у Бродцу налазимо у обликовању српске православне Саборне цркве у Темишвару (1745–1748), која носи ознаке класицизма, с елементима барока, доминатно у богатој обради ентеријера. Не само по обликовању два торња на западном прочељу, него и рјешењем и пропорционисањем архитектонских волумена, посебно апсиде, као и подјелом фасада богато профилисаним вијенцима и пиластрима, који су у приземној зони такође у тосканском стилском реду, ова грађевина је могла бити и непосредан узор за цркву у Бродцу.

Иако је предмет истраживања овог рада историја и архитектура бродачке цркве, ради цјеловитог увида у значај и вриједности овог јединственог споменика културе, на крају још треба истаћи да је у ентеријеру, који је украшен само на нивоу примарне архитектонске пластике јер црква није живописана, умјетнички изузетно вриједан иконостас из 1885. године, чији је аутор хрватски архитект Никола Колар, док је седамнаест икона урадио хрватски сликар Фердо Кикерец (Quiquerez, 1845–1893).⁵¹

⁵¹ Овдје упућујем на научну студију: Damjanović, Dragan, Ferdo Quiquerez, Nikola Kolar i ikonostas crkve u Brodцу kod Bijeljine, *Зборник Народног музеја у Београду. Историја уметности*, XIX–2/2010, стр. 325–343.

Закључак

Ако бисмо претходна историјска разматрања и архитектонске анализе исказали у закључним ставовима, онда треба рећи да је Храм Св. арханђела Михаила у селу Бродац код Бијељине, у народу познат и као "Бијела црква", својом зрелом архитектуром, која открива академски образованог градитеља великих изражајних могућности, несумњиво међу најзначајнијим остварењима српскоправославног црквеног градитељства аустроугарског периода у Босни и Херцеговини. Својим просторно-конструктивним рјешењем и архитектонским обликовањем овај храм посједује изразиту културно-историјску и умјетничку вриједност, која га сврстава међу најзначајније споменике у Босни и Херцеговини, а не само српске црквене архитектуре.

То, међутим, до сада није било праћено и одговарајућом законском заштитом ове цркве, која се још увијек налази само на Привременој листи Комисије за националне споменике Босне и Херцеговине, формираној још 2004. године. То би, с научном актуелизацијом и елаборацијом коју нуде проведена истраживања, анализа и валоризација изнесени у овом раду, могло и требало бити промијењено.

С таквим обиљежјима изразитих архитектонских квалитета, црква је и изазвала ауторову научну радозналост за овај градитељски споменик највишег реда, на којем се темеље националне, али и шире, универзалне вриједности.

Кроз драматичну историју грађења и рушења, Црква Св. Архангела Михаила у Броцу код Бијељине је поуздано свједочанство високе свијести овог народа у заштити и одбрани свог националног и вјерског бића. Грађена мимо тадашње праксе и изнад нивоа културне средине, црква је свједочанство о спремности инвеститора и умјешности градитеља. Она је тако вјеран израз духовних потреба и потврда историјског тренутка уравнотежења ортодоксне духовности и прагматичне стварности. Њено живо присуство и духовно дејство дио је историјског памћења и свједок стваралачког поимања егзистенцијалног вјерског смисла и испољавања духовних вриједности народа који ју је градио и обнављао.

Извори и литература:

- Божић, Јелена (2001). *Свједоци историје: Архитектонско наслеђе Аустро-угарског периода у Босни и Херцеговини*. Бања Лука: Завод за урбанизам Републике Српске
- Божић, Јелена (2015). Прилог проучавању градитељског наслеђа Бијељине с посебним освртом на аустро-угарски период. *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*. VII/7, стр. 149–170.

- Божић, Јелена (2017). Изградња и архитектура жупне цркве у Бијељини (1886–1887). *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*. IX/9, стр.113–130.
- Епархија зворничко-тузланска
<http://www.eparhijazt.com/sr/60.brodacka.html/>
- Екмечић, Милорад (1981). *Српски народ у Турској од средине XIX века до 1878*. Историја српског народа, књ. 5, св. 1. Београд: Српска књижевна задруга. стр. 447–526.
- Летопис српске православне парохије Бродачке у Броциу. Уведен дана 14/1. јануара 1955. год. Црквени архив, Бродац.
- Медаковић, Дејан (1968). *Појава историзма у српској уметности XIX века*. Прилози КЈИФ, књ. 23, св. 3–4, Београд
- Несторовић, Тихомир (2009). Школа знаменитих учитеља и ђака, <https://www.glassrpske.com/plus/teme/Skola-znamenitih-ucitelja-i-djaka/28472.html>
- Папић, Митар (1972). *Школство у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске окупације (1878–1918)*, Сарајево : Веселин Маслеша
- Сарајевски лист, 1885, 1889.
- Ћоровић, Владимир (2001). *Историја српског народа*. Београд https://www.rastko.rs/rastko-bl/istorija/corovic/istorija/7_3.html .

Jelena Bozic

History and Architecture of the Serbian Orthodox Church in Brodac near Bijeljina (1882-1884)

Summary

This paper discusses the history and architecture of the Serbian Orthodox Church St. Archangel Michael in Brodac near Bijeljina, built in 1884. Very distinctive attributes of this church are two-bell towers on the front façade. The good structure and construction technique, size and spaciousness indicate the well organized religious community for its building. Exterior of this neoclassical massive buildings represents a classical perfection with clean, elegant lines and reduced architectural decoration. By its spiritual, historical, architectural and social significance this church represents a unique and representative artistic achievement. It is on the Provisional List of the National Monuments of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Serbian Orthodox Church, Brodac, two-bell towers, history, architecture, Austro-Hungarian period.